

“OSHIQNOMA” TURKUM DOSTONLARIDA TAKRORLAR BADIYLIKNI IFODALOVCHI YOSITA SIFATIDA

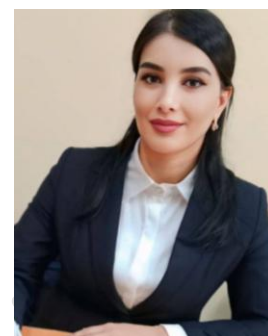
*Ro‘zimova Guli Shuhratovna, Urganch davlat universiteti
Filologiya va san‘at fakulteti “O‘zbek tilshunosligi” kafedrası
o‘qituvchisi*

POETONYMS AS A LINGUISTOPOETICAL MEANS IN THE “OSHIQNOMA” SERIES OF EPISTLES

*Ruzimova Guli Shuhratovna, teacher of the Department
of Uzbek Linguistics, Faculty of Philology and Arts, Urgench
State University*

ПОЭТОНИМЫ КАК ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО В ДАСТАНАХ СЕРИИ “ОШИКНОМА”

*Рузимова Гули Шухратовна, преподаватель кафедры
узбекского языкознания факультета филологии и искусств
Ургенчского государственного университета*

<https://orcid.org/0000-0002-8139-4384>

e-mail:
grozimova7@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Oshiqnoma” turkumi dostonlarida qo‘llangan takror birliklarning lingvopoetik imkoniyatlari, badiiyati va ularning matn badiiy-estetik butunligini ta‘minlashdagi o‘rnini aniqlash xususida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: takror, lingvopoetika, ohang, alliteratsiya, assonans, simmetrik, assimetrik.

Abstract: This article discusses the linguopoetic possibilities and artistry of the repeated units used in the epics of the “Oshiqnoma” series, as well as their role in ensuring the artistic and aesthetic integrity of the text.

Keywords: repetition, linguopoetics, melody, alliteration, assonance, symmetrical, asymmetrical.

Аннотация: В статье рассматриваются лингвопоэтические возможности и художественность повторных единиц, используемых в эпосах серии “Ошикнома”, а также их роль в обеспечении художественно-эстетической целостности текста.

Ключевые слова: повтор, лингвопоэтика, мелодия, аллитерация, ассонанс, симметричный, асимметричный.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). O‘zbek xalq dostonlariga yoki mumtoz adabiyotimizning qadim an‘analariga diqqat qaratsak, tovush, so‘z va birikmalarni muntazam takrorlash orqali o‘ziga

xos ohang butunligi hosil qilishning keng tarqalganligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. “Oshiqnoma” turkumi dostonlarida ham lingvopoetik imkoniyat sifatida tovush, so‘z, so‘z birikmasi va jumla takrori orqali yuzaga kelgan

ta'sirchan musiqiy ohangni kuzatishimiz mumkin. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "ohang" so'zining 5 ma'nosi izohlanadi: "Ohang (kelishuv, hamjihatlik, yoqimli tovush, kuy, hamohanglik, uyg'unlik) 1.Bir-biriga ulangan, uyg'unlashgan yoqimli tovushlar oqimi. 2.Turli tovushlarning ma'lum bir tartibda uyg'unlashib, musiqiy butunlik tashkil etgan birikmasidan iborat musiqa asari, kuy. 3.Nutqda ma'noga qarab ovozning ko'tarilishi va pasayishi, intonatsiya. 4.So'zlovchining ichki his-tuyg'ularini ifodalaydigan talaffuz uslubi. 5.Ko'chma narsalarning o'zaro qo'shilishidagi moslik, uyg'unlik"[8.:448]. Ohang adabiyotda ham she'rda, ham nasrda so'z va so'z birikmalarining, tovush va shakl jihatidan o'xshashligidan hosil bo'lgan, estetik ifodani ta'minlagan tizim sifatida idrok etiladi. Ijodkor o'z fikrini tinglovchi yoxud kitobxonga tez va ta'sirchan yetkazish uchun tildagi birliklaridan imkoniyati hamda mahoratidan kelib chiqib, keng foydalanadi. Takror deb ataluvchi uslubiy figura ana shunday imkoniyatlarning faqatgina bir ko'rinishi hisoblanadi. Takrorga "Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha lug'ati"da "Badiiy nutqqa xos kompozitsion-sintaktik ifoda usullaridan biri – ayrim tovushlarni, bir yoki bir necha so'zni yoki so'z birikmalarini, ba'zan esa ma'lum satrni atayin takrorlash orqali fikr yoki his-tuyg'uni ifodalashga, uning ta'sir kuchini oshirishga va turli intonatsiyalarni bo'rttirib ko'rsatishga imkon beradigan stilistik usul" deb izoh berilgan[9.:235]. Anglashiladiki, takrorlar badiiy nutqning ohangdorligini ta'minlovchi poetik hodisa sanaladi. 2013-yilda nashr qilingan lug'atda takrorga to'liqroq va kengroq ta'rif beriladi: "Matniy, kompozitsion yoki tematik birliklarning ma'lum badiiy-estetik maqsadlarni ko'zlagan holda takrorlanishi, badiiy matn (va asar kompozitsion qurilishi)ga xos shunday usullarning umumiy nomi. Takror badiiy asarning turli sathlarida kuzatiladi. Jumladan: a)badiiy nutqda: fonetik (alliteratsiya, assonans, fonetik anafora, ishtiqoq), leksik (so'z takrori, klimaks, anafora, epifora, anadiplosis va b.), semantik (gradatsiya, ma'no takrori), sintaktik (sintaktik parallelizm,

xiazm); ritmik birliklarning o'lchov asosida tartibli takrorlanishi: turoq (rukn), misra (yoki bahr), band; v)she'r kompozitsion darajasida: misra takrori (refren, tarje'), band takrori (naqarot); g)obrazli-tematik takrorlar (tematik parallelizm, motiv)" [5.: 307].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODS). "Oshiqnoma" turkumi dostonlarida ham bu uslubiy figuraning fonetik, morfemik, leksik va sintaktik ko'rinishlaridan keng foydalaniladi. Dostonlar matnida takrorlar matn mazmunini tez va oson idrok etilishini hamda o'zaro qulay bog'lanishini ta'minlagan. Ammo ayrim takrorlarni farqlash uchun kitobxon jiddiy tayyorgarlik ko'rgan bo'lishi lozim. Bunday takrorlarni idrok qilish uchun tilning shakl va ma'no imkoniyatlarini teran anglash zarur. Ma'lumki, tilshunoslikda ham takrorlar bilan bog'liq ko'plab tadqiqotlar yuzaga kelgan.

Soha mutaxassislarining fikricha, takror o'rinli va me'yorda foydalanilgan taqdirda asarning ta'sir kuchini qulay yo'l bilan orttirish imkoni tug'iladi. Ma'lumki, takrorning bir necha ko'rinishlari – alliteratsiya, assonans, anafora, epifora kabi turlari mavjud, ular badiiy matn shakllanishida uslubiy vazifa bajaradi. Bularning hammasi matnning kompozitsion butunligini ta'minlaydi. S.Karimov takrorning 30 turini sanaydi va "takrorning zimmasiga ham til birliklariga emotsional bo'yoq, alohida ohang, joziba berish vazifasi" yuklanishini ta'kidlaydi[4.:55-56]. M.Yo'ldoshev qayd qilishicha, "Takrorlar qo'llanish o'rniga ko'ra gorizontal va vertikal takrorlarga bo'linadi, bunday takrorlar, ayniqsa, she'riy misralarda o'ziga xos ohangdorlikni yuzaga keltiradi. Takrorlanuvchi birlikning qaysi turkumga mansubligiga ko'ra ot takrori, sifat takrori, olmosh takrori, fe'l takrori kabilarga bo'linadi. Sintaktik tabiatiga ko'ra so'z birikmasi takrori va jumla takrori ham farqlanadi. Mazkur birliklarning joylashish tartibiga ko'ra ham tasnif qilish mumkin: simmetrik takror va assimetrik takror. Shuningdek, o'rtadagi masofaga ko'ra ham

guruhlashtirish mumkin: yaqin o‘rinli takror, uzoq o‘rinli takror. Badiiy asarlarda ma‘lum bir fikrning turli shakllarda takrorlanishiga qarab, mazmuniy takror turini ham kuzatishimiz mumkin [2.: 30-31]. J.Lapasov takrorga quyidagicha izoh beradi: “Badiiy asar mualliflari tasvirlanayotgan voqea-hodisaga o‘quvchining diqqatini tortish, uni bo‘rttirib ko‘rsatish uchun badiiy asarlarda tovush va tovushlar, so‘z va so‘zlar yig‘indisini, gaplarni takror qo‘llab, urg‘uni kuchaytiradi, nutqqa keskinlik kiritadi” [6.: 48].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Doston matnida takrorlarning o‘rinlashuviga ko‘ra quyidagi turlarini uchratish mumkin:

1. Simmetrik takrorlar – bunda bir tovush, qo‘shimcha, so‘z yoki so‘z birikmasi jumla, satrning bir xil o‘rnida takrorlanadi. Asosan, satr boshida, o‘rtasida va so‘ngida kelib, ohang butunligini ta‘minlaydi:

Olti nadir, yetti nadir, besh nadir?

Qavm nadir, qardosh nadir, xesh nadir?

Ko‘zlaringdin oqqan qonli yosh nadir?

Qol, maralim, Salbiniyoz, qol emdi [11.:S.H-10].

Mazkur parchada nima so‘roq olmoshi *-dir* kesimlik shaklini olib, doston matnida *nadir* shaklida qo‘llangan va misralar o‘rtasida, oxirida kelib o‘rinlashuviga ko‘ra inforik hamda epiforik takrorlarni yuzaga keltirgan. To‘rtinchi misrada qo‘llangan *qol* fe‘li satr boshida va so‘ngida kelgani uchun gorizantal takror, ya‘ni asimmetrik takrorni yuzaga keltirish orqali ohang butunligini ta‘minlashga hissa qo‘shgan.

Man sevmisham parilarning birisin,

Biri “lom”dir, biri “jim”dir, biri “sin”,

Biri ovdir, biri ovchi, biri sin,

Biri ov qonlidir, yor olmasina [11.:S.H-20].

Ushbu misralarda “biri” so‘zi o‘rniga ko‘ra simmetrik takrorlangan bo‘lib, satr boshida, o‘rtasida va so‘ngida kelgan hamda anaforik, inforik va epiforik takrorni hosil qilgan. Takrorni bunday ko‘rinishda simmetrik joylashtirish, albatta, matnning intonatsion muvozanatini, butunligini, uyg‘unligini saqlaydi va ohang oqimining bir xil davom etishini ta‘minlaydi.

Shuningdek, simmetrik takror matn arxitekturasining fundamental unsurlaridan biri sanaladi. Shu bilan birga, 1- va 2- misra oxiridagi *birisin // biri “sin”* murakkab tajnisni yuzaga keltirgan (aslida ushbu satrlardagi kitobat va tajnis alohida ahamiyat kasb etgan).

2. Asimmetrik takrorlar – bunda bir tovush, qo‘shimcha, so‘z yoki so‘z birikmasi bir satrning turli o‘rinlarida takrorlanadi:

Alqissa, andin so‘ng podsho darg‘azab bo‘lib, buyurdiki, bu gisuburidani o‘tg‘a kuydiringlar. Anda tandirni qizdirib, Malikayi Diloromni qo‘l-oyog‘ini bog‘lab, tandirg‘a solib, sarp o‘shini yopib qo‘ydilar. Anda Malika tandirning ichinda bir so‘z dedi:[11.:RCh-64]

Dostondan olingan ushbu parchadagi *bo‘lib, qizdirib, solib, yopib* kabi so‘zlardagi ravishdosh shakllari asimmetrik takrorni yuzaga keltirgan. Asimmetrik takrorning turli ko‘rinishlari “Oshiqnoma” turkumi dostonlari matnida yetarlicha uchraydi. Masalan, quyidagi baytda *-dir*, kesimlik shakli va *bor* fe‘lining takror qo‘llanilishini shunday takror sifatida baholash mumkin:

Shohimardon ustimizda daldadir,

Bulbulning orzusi toza guldadir.

Ko‘nglim parishondir, ko‘zim yo‘ldadir,

Bor, Hamrohim, sog‘ bor, omon

kelgaysan [11.:H.H-57].

3. Aralash takrorlar – bunda simmetrik va asimmetrik takrorlar aralash holda qo‘llanadi. Shoir nazmida ichki ohangni tutib turishda tovush, so‘z, misra va jumlaning qayta qo‘llashga asoslangan aralash takrorlar ham ko‘p uchraydi. Bu uslubiy figura ham fonetik takrordan sintaktik takrorgacha bo‘lgan barcha qatlamlarda kuzatiladi:

Uzundir bo‘ylari, lablari shakkar,

Yig‘labon ko‘zlarim qonli yosh to‘kar,

Har ko‘rgan-ko‘rmagan orzuvin chekar,

Bir dilbarning savdosina tushmisham

[11.:S.H-45].

Ushbu parchada ichki qofiyani yuzaga keltirgan “*bo‘ylari*” va “*ko‘zlarim*” so‘zlaridagi – *lar* qo‘shimchasi asosida, shu misralardagi “*shakkar*” va “*to‘kar*”, “*chekar*” so‘zlarining so‘nggi uch tovushi vertikal takrorni, uchinchi

misradagi **-gan** sifatdosh qo‘shimchasi gorizontal takrorni hosil qilgan hamda baytning ohang uyg‘unligini ta‘minlagan.

Demak, aralash takror ko‘proq aralash holda, nomuntazam tarzda takrorlanuvchi birliklarga nisbatan qo‘llaniladi. Turli turkumga oid so‘zlarni asos yoki qo‘shimchali holda takrorlash orqali badiiy nutqning ta‘sirchanligi ta‘minlanadi. Shu bilan birga, esda saqlab qolishni qulaylashtirgan. Dostonlar tilini o‘rganish jarayonida, takrorlar tahlilga tortilganda, ularning matn butunligi va boshqa fonetik, morfemik, leksik, sintaktik birliklar bilan qanday munosabatga kirishganligini nazardan qochirmaslik lozim. Z.Yo‘ldosheva simmetrik va aralash takroriy birliklar lingvopoetikasini “Xoldorxon” dostoni misolida izohlashga harakat qilgan[3.:107-113].

NATIJALAR (PEZYJLTATY / RESULTS). Biz quyida “Oshiqnoma” turkumi dostonlarida qo‘llanilgan takrorlar va ularning ko‘rinishlari va lingvopoetik imkoniyatlarini tahlil qilganmiz. Buning uchun dastlab dostonlarda qo‘llanilgan takrorlarni yuqoridagi fikrlarga asoslangan holda tasnif qilamiz:

1. Tovushlar takrori – alliteratsiya, assonans (tavzi’), geminatsiya;
2. Qo‘shimchalar yoki analitik shakllar takrori;
3. So‘zlar takrori – takrir, mukarrar, tardi aks, tasdir, tasbe’, anafora, hojib, izdivoj, ruju’ kabilar;
4. She’riy bandlarni bog‘lovchi takror.

Fonetik (tovushlar) takrori. Tilshunoslik va adabiyotshunoslik ilmida undoshlar uyg‘unligi, ya’ni takrori alliteratsiyani, unilarning takrori orqali ohangdorlikning hosil qilinishi assonansni yuzaga keltirishi qayd qilingan. “Oshiqnoma” dostonlarida ham fonetik takrorlar she’rning shakliiy o‘ziga xosligini va misralarning ohangdoshligini ta‘minlagan hamda ifodaviy ta‘sirchanlik, soddalik va ravonlikni oshirishga xizmat qilgan. Umuman, ular badiiy matnda yuksak fonopoetik ahamiyat kasb etadi. Masalan:

Bir chaman bog‘im, bahorim, bo‘stonim bormikan [11.:RCh-211],

“b” undoshining fonetik takrori alliteratsiya yuzaga keltirgan.

Qo‘shimchalar takrori. Dostondagi qo‘shimchalar yoki analitik shakllar takrori ham diqqatga sazovor.

*Mujgoning endirib, chitma qoshingni,
Kel, ey Salbim, sen kiyinma qorani.
Xumor-ola ko‘zdin to‘kma yoshingni,
Kel, ey Salbim, san kiyinma qorani*

[11.:RCh-286].

Bu she’riy shaklda fe’lning bo‘lishsizlik shakli va tushum kelishigi shakllari takroridan o‘ziga xos ohang yuzaga kelgan.

So‘zlar takrori. Dostonda eng ko‘p murojaat qilingan vositalardan biri sanaladi. Mumtoz adabiy asarlarda ham, zamonaviy adabiy asarlarda ham bu tasvir vositasi shoirlarimiz tomonidan juda samarali foydalanilgan. Jumladan, takrir, mukarrar, tasdir, tasbe’, ruju, radd-ul matla’, radif kabilar shular jumlasidandir. Quyida shularning ayrimlarini doston misralari misolida lingvopoetik aspektida tahlilga tortamiz:

*Ko‘k yuzinda mehri mohni sevarsan,
Yer yuzinda gar Hamroni sevarsan,
Qirmiz kiyin, bir Olloni sevarsan,
Kel, ey Salbim, san kiyinma qorani* [11.:E-

301],

(ushbu baytda **yuzinda, sevarsan** so‘zlarining takror holda mohirona qo‘llanishi ham yana bir ko‘rsatkichi sanaladi).

Bandlarni bog‘lovchi takrorlar. Takrorning ushbu shakli xalq dostonlarining nazmiy qismida juda faol qo‘llaniladi. Masalan:

– Hamroning Qizilolma shahriga ketishdagi so‘zi:

*Kel ko‘nglim, ketali uzoq yo‘llara,
Bir dilbarning savdosina tushmisham.
Qardosh-do‘g‘on boshimizdan na kechar,
Bir dilbarning savdosina tushmisham...*

[11.:E-209]. Bu so‘zdagi bandlarni bog‘lovchi takror: “*Bir dilbarning savdosina tushmisham*” bo‘lsa, uning izidan kelgan Salbiniyozga aytgan so‘zidagi bandlarni bog‘lovchi takror: “*Kel, ey Salbim, sen kiyinma qorani*” sanaladi. Hamroning Salbiniyozga aytgan ikkinchi gapidagi bog‘lovchi takror: “*Qol, maralim, Salbiniyoz, qol emdi*”;

keying gapidagi takror: “Yig‘lama gul yuzli Salbim” shaklida keltirilgan.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). “Oshiqnoma” dostonlarida takror eng ko‘p qo‘llanadigan uslubiy vositalardan biri bo‘lib, o‘z zimmasiga emotsional bo‘yoq, alohida ohang, joziba berish vazifasini oladi. Jumladan, fonetik takror she‘riy nutqqa intonatsion butunlik, o‘ziga xos ohangdorlik va emotsional-ekspressivlik bag‘ishlaydi, qulay va oson talaffuz qilish imkoniyatini yaratadi, lirik tasvirning qaysidir qirrasiga kitobxonning diqqatini tortish yoki biror manzarani ko‘z o‘ngimizda jonlantiradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Бобоев Т., Бобоева З. Бадий санъатлар. – Тошкент: ТДПУ, 2001. – Б.114.
2. Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007. – Б.30-31.
3. Йўлдошева З. Холдорхон достонидаги симметрик ва аралаш такрорий бирликлар лингвопоэтикаси. \ \ Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2021. – №4. – Б.107-113.
4. Каримов С. Бадий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: СамДУ нашриёти, 1994. – Б.55-56.
5. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б.307.
6. Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б.48.
7. Стеблева И.В. Происхождения и развитие тюркской аллитерационной системы в связи и историческим родством тюркских и монгольских языков \ \ Советская тюркология. – №6. – 1971. – С.83.
8. О‘zbek tilining izohli lug‘ati . 5 jildlik. 3-jild. – Toshkent, 2008. – В.448.
9. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б.235.
10. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р, Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983.; Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадий текстнинг лингвистик таҳлили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990.; Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
11. Хоразм дostonлари. Ошиқнома. 1-китоб (2006), 2-китоб (2006), 3-китоб (2008), 4-китоб \ \ Масъул муҳаррир С.Р.Сапарбоев. – Урганч: Хоразм нашриёти, (2009).

